

AZƏRBAYCAN RESPUBLİKASI TƏHSİL NAZİRLİYİ
BAKİ DÖVLƏT UNİVERSİTETİ

Əlyazması hüququnda

HİKMƏT ARİF OĞLU ABDULLAYEV

SƏFƏVİ DÖVLƏTİNİN DAXİLİ VƏ XARİCİ SİYASƏTİ
(I ŞAH ABBASIN DÖVRÜ)

İxtisas: 5502.01 – Ümumi tarix

Tarix üzrə fəlsəfə doktoru elmi dərəcəsi
almaq üçün təqdim olunmuş dissertasiyanın

A V T O R E F E R A T I

BAKİ – 2013

Диссертасийа Бақы Дювлят Университетинин «Асийа вя Африка юлжялары тарихи» кафедрасында йериня йетирилмишдир.

Елми рящбяр:

М.М.Софийев

Тарих цзря елмляр доктору, профессор

Рясми оппонентляр:

З.М.Щясяналыйев

Тарих цзря елмляр доктору, профессор

Д.М.Язимли

Тарих цзря фялсяфя доктору

Апарыгы тяшкилат: Азярбайъан Дювлят Педагожи
Университетинин
«Цмуми тарих» кафедрасы

Мцдафия Азярбайъан Республикасынын Президенти йанында Али Аттестасийа Комиссийасынын 22 феврал 2013-ъц ил тарихли 95 сайлы ямри иля Бақы Дювлят Университетинин няздиндя йарадылмыш 5502.01 – «Цмуми тарих» ихтисасы цзря Диссертасийа Шурасынын «_28_» 09_ 2013-ъц ил тарихли иъласында, саат кечириляъякдир.

Цнван: АЗ-1148, Бақы шыщяри, академик Зашид Хялилов кцчяси,
23

Диссертасийа иля Бақы Дювлят Университетинин Елми китабханасында таныш олмаг олар.

Автореферат «__»_____ 2013-ъц илдя эюндярилмишдир.

Диссертасийа Шурасынын елми катиби,

тарих цзря елмляр доктору, профессор
Р.Ъ.СЦЛЕЙМАНОВ

DİSSERTASIYANIN ÜMUMİ XARAKTERİSTİKASI

Mövzunun aktuallığı. Tariximizin ən şanlı səhifələrindən birini Azərbaycan Səfəvilər dövlətinin mövcudluğu dövrü təşkil edir. Öz dövrünün ən güclü dövlətlərindən biri olmuş Səfəvilər dövləti başər tarixində özünəməxsus iz qoymuşdur. Əsası qızılbaş türk tayfaları tərəfindən qoyulmuş və türk xalqlarının qurmuş olduqları dövlətlər içərisində xüsusi yeri olan Səfəvilər dövlətinin bir sıra xalqların və dövlətlərin tarixində mühüm yeri vardır. İstər Şərq, istərsə də Avropa dövlətlərinin XVI-XVIII əsrlərdə Səfəvilər dövləti ilə siyasi, iqtisadi, diplomatik və mədəni bağlılığı olmuşdur.

Lakin Səfəvilər dövləti müəyyən məqamlarda özünün yüksəliş və tənəzzül dövrlərini yaşamışdır. XVI əsrin son rübündə Osmanlı dövləti ilə apardığı müharibələrdə üzləşdiyi uğursuzluqlar, hakimiyyət uğrunda saray çəkişmələri, ayrı-ayrı qızılbaş əmirlərinin güclənərək mərkəzi hakimiyyətə təbə olmaq istəməmələri, ölkədə baş verən daxili çəkişmələrdən istifadə edən Şeybanilərin Xorasanın böyük bir hissəsini işğal etmələri Səfəvilər dövlətinin tənəzzülünə səbəb olmuş və hətta onun bir dövlət olaraq mövcudluğu üçün təhlükə yartmışdı. Bütün dövrlərdə və dövlətlərdə olduğu kimi, məhz bu zaman Səfəvilər dövlətini düşdüyü sosial-iqtisadi və siyasi böhrandan çıxara biləcək bir dövlət xadiminə, böyük islahatçıya ehtiyac yaranmışdı. O, Səfəvilər dövlətinin qarşılaşdığı bütün problemləri – daxili və xarici siyasətdə vacib olan məsələləri həll etmək iqtidarına malik olmalı idi. Bu, görkəmli şəxsiyyət, dövlət xadimi və bütün dövrlərin islahatçıları içərisində özünəməxsus yer tutan I Şah Abbas (1587-1629) oldu. I Şah Abbas həyata keçirdiyi hərbi, inzibati, siyasi və iqtisadi islahatları, xarici siyasətdə diplomatik və hərbi uğurları sayəsində çökməkdə olan Səfəvilər dövlətini nəinki yenidən dirçəldə bildi, hətta onu əvvəlki dövrlərdə qalxa bilmədiyi yüksəkliyə qaldırdı, əzəmətli etdi. I Şah Abbasın həyata keçirdiyi tədbirlərin nəticəsində Səfəvilər dövləti XVII əsrin birinci rübündə özünün ən yüksək inkişaf dövrünü yaşamışdı.

XVI əsrin sonu – XVII əsrin birinci rübündə Səfəvilər dövlətinin daxili və xarici siyasətinin əsas istiqamətləri və o cümlədən, I Şah Abbasın həyata keçirdiyi tədbirlər haqqında bir çox salnamələr və tədqiqat əsərləri yazılmışdır. Bu əsərlərdə dövrün ayrı-ayrı sosial-iqtisadi, hərbi-siyasi və mədəni məsələlərinə geniş yer verilmiş, I Şah Abbas şəxsiyyəti, o dövrdə beynəlxalq münasibətlərdə, Yaxın və Orta Şərq ölkələrində, o cümlədən Səfəvilər dövlətində baş verən proseslər, Avropa dövlətlərinin müstəmləkəçilik siyasəti və bu siyasətə Şərq hökmdarlarının münasibəti geniş əks olunmuşdur. Zaman keçdikcə Səfəvilər dövlətinin tarixinin bir çox məsələləri yenidən tədqiq olunur və bir çox qaranlıq məqamlar üzə çıxır. Bu baxımdan, XVI əsrin sonu – XVII əsrin birinci rübündə Səfəvilər dövləti tarixi, xüsusilə də I Şah Abbasın ordu quruculuğu, hərbi-siyasi və diplomatik, iqtisadi və mədəni quruculuq sahələrində həyata keçirdiyi tədbirlər o qədər zəngin və əhatəlidir ki, onların yenidən bir daha tədqiqinə ehtiyac vardır. I Şah Abbasın XVI əsrin sonlarında Şeybanilərlə və XVII əsrin birinci rübündə Osmanlı dövləti ilə apardığı müharibələrdə əldə etdiyi uğurlar və Səfəvi dövlətinin ərazi bütövlüyünün bərpa edilməsi, Avropa dövlətləri ilə diplomatik yazışmaları və elçilər mübadiləsi, ticarət əlaqələri-

nin genişləndirilməsi istiqamətində atılan addımlar və qızılbaş ipəyinin Avropaya birbaşa çıxarılmasına cəhd göstərilməsi məsələləri daima dönə-dönə tədqiq olunması vacib olan məsələlərdəndir.

I Şah Abbasın dövründə Səfəvi dövləti tarixinin tədqiq olunması müasirlik baxımından da çox mühüm aktualıq kəsb edir. 1991-ci ildə yenidən müstəqillik əldə etmiş Azərbaycan Respublikasında dövlət quruculuğu istiqamətində həyata keçirilən tədbirlər, xarici siyasətdə ayrı-ayrı dövlətlərlə münasibətlərin qurulması və işğal edilmiş ərazilərin azad olunması üçün edilən cəhdlər bir daha tarixdə Azərbaycanın dövlət başçıları üçün əldə etdikləri uğurlara nəzər salmağı, tarixi təcrübədən faydalanmağı zəruri edir.

Tədqiqatın xronoloji çərçivəsi. Dissertasiya I Şah Abbasın daxili və xarici siyasətinin əsas istiqamətlərini və həyata keçirilmiş islahatları əhatə etdiyindən xronoloji çərçivə kimi XVI əsrin sonu-XVII əsrin birinci otuzilliyi, yəni I Şah Abbasın hakimiyyəti illəri götürülmüşdür.

Mövzunun öyrənilmə səviyyəsi. Azərbaycan tarixşünaslığında I Şah Abbasın daxili və xarici siyasətinə həsr olunmuş ümumiləşdirilmiş tədqiqat işi yoxdur. Mövcud problemlə bağlı ayrı-ayrı monoqrafiyalarda, elmi-tədqiqat işlərində və məqalələrdə Səfəvilər dövlətinin XVI əsrin sonu – XVII əsrin əvvəlləri tarixinə, o cümlədən I Şah Abbasın ayrı-ayrı islahatlarına toxunulmuş və bu islahatlar və həyata keçirilən tədbirlər ayrıca tədqiqat obyekti olmuşdur.

Ə.A.Rəhmanınin I Şah Abbas dövrünə aid ən mühüm mənbələrdən olan İsgəndər bəy Türkmənin (Münşinin) «Abbasın dünyanı bəzəyən tarixi» əsərinin təhlilinə və XVI əsrin sonu – XVII əsrdə Azərbaycan tarixinə¹ həsr olunmuş tədqiqatlarında I Şah Abbasın daxili və xarici siyasəti ilə bağlı bir sıra maraqlı məlumatlar vardır.

Azərbaycan Səfəvilər dövlətinin tarixinə həsr olunmuş tədqiqat əsərləri içərisində O.Ə.Əfəndiyevin «Azərbaycan Səfəvilər dövləti» monoqrafiyası xüsusi yer tutur.² Əsərdə Səfəvilər dövlətinin yaranması, onun ictimai-siyasi və iqtisadi vəziyyəti, xarici siyasəti öz əksini tapmışdır.

Y.M.Mahmudovun müxtəlif illərdə yazıb nəşr etdirdiyi əsərlərində Səfəvi dövlətinin Avropa dövlətləri ilə münasibətlərinə geniş yer verilmişdir.³

Ş.F.Fərzəliyevin Həsən bəy Rumlunun «Əhsənüt-təvrix» əsəri əsasında XV-XVI əsrlərdə Azərbaycan tarixinə həsr edilmiş tədqiqatında,⁴ XV-XVI əsrlərdə Azərbaycanın Osmanlı imperiyası ilə münasibətlərinə həsr olunmuş əsərlərində⁵ Səfəvilər dövlətinin xarici siyasət məsələlərinə dair bir çox maraqlı faktlar toplanmışdır.

¹ Рахмани А.А. "Тарих-и алам арай-и Аббаси" как источник по истории Азербайджана, Баку:1960; йеня онун: Азербайджан в конце ХVIII и в ХVIII веке. Баку:1981

² Əfəndiyev O.Ə. Azərbaycan Səfəvilər dövləti. Bakı, 1993

³ Mahmudov Y.M. Odlar yurduna səyahət. Bakı, 1980; yenə onun: Səyyahlar, kəşflər, Azərbaycan. Bakı: 1985; yenə də onun: Azərbaycanın Avropa ölkələri ilə əlaqələri. Bakı: 1986; yenə də onun: Azərbaycan diplomatiyası. Bakı, 1996; yenə də onun: Взаимоотношения государств Аккоунду и Сефевидов с западноевропейскими странами (II половина XV-начало XVI века). Баку, 1991

⁴ Fərzəliyev Ş.F. Azərbaycan XV-XVI əsrlərdə. (Həsən bəy Rumlunun «Əhsənüt-təvrix» əsəri üzrə). Bakı, 1983

⁵ Fərzəlibaylı Ş.F. Azərbaycan və Osmanlı imperiyası (XV-XVI əsrlər). Bakı, 1995; yenə onun: Osmanlıların Azərbaycana yürüşləri (1578-1595) ilə əlaqədar bəzi yeni sənədlər // «AMEA Xəbərləri. Humanitar və ictimai elmlər seriyası», 2002, № 1-2, s.3-16

S.M.Onullahinin «XIII-XVII əsrlərdə Təbriz şəhərinin tarixi» adlı monoqrafiyasında I Şah Abbasın həyata keçirdiyi tədbirlərlə bağlı bir çox məlumatlar da toplanmışdır.

Z.H.Bayramlının «Azərbaycan Səfəvi dövlətinin quruluşu və idarə sistemi» adlı monoqrafiyası bütövlükdə Səfəvilər dövlətinin idarəçilik sisteminə həsr olunmuşdur və burada I Şah Abbasın dövründə dövlətin idarəçilik sisteminin gücləndirilməsi, bu istiqamətdə həyata keçirilən tədbirlər və onların müsbət nəticələri öz əksini tapmışdır.²

Z.M.Həsənalıyevin müxtəlif illərdə nəşr edilmiş əsərlərində XVII əsrdə Səfəvi dövlətinin daxili və xarici siyasətinin əsas istiqamətləri, xüsusilə beynəlxalq əlaqələri tədqiq olunmuşdur.³

Q.Babayev müxtəlif vaxtlarda I Şah Abbasın iqtisadi və hərbi islahatlarına dair məqalələr yazaraq dərc etdirmiş⁴ və namizədlik dissertasiyasında⁵ bu problemə toxunmuşdur. T.M.Musəvinin⁶, H.Ə.Dəlilinin⁷, S.Aşurbəylinin⁸ və başqa tədqiqatçıların orta əsrlər Azərbaycan tarixinin müxtəlif problemləri ilə bağlı əsərlərində farsdilli mənbələrdən və İran tarixçilərinin tədqiqatlarından istifadə edilmişdir. D.Həsənzadənin monoqrafiyasında XVI əsrin sonu – XVII əsrin əvvəllərində Səfəvilər dövlətinin İngiltərə ilə münasibətlərinə dair ingilisdilli mənbələr geniş şəkildə tədqiq olunmuşdur.⁹

Bir sıra «Azərbaycan tarixi» dərsliklərində¹⁰ və 7 cildlik fundamental «Azərbaycan tarixi»ndə¹¹ I Şah Abbasın daxili və xarici siyasətinin əsas istiqamətləri ümumiləşdirilmiş şəkildə öz əksini tapmışdır.

Mövzunun öyrənilməsi üçün İran tədqiqatçılarının əsərləri də mühüm əhəmiyyətə malikdir. Cəmil Quzanın 1936-cı ildə nəşr olunmuş 2 cildlik «İranın hərbi tarixi» əsərində demək olar ki, Səfəvi dövlətinin xarici siyasətinin əsas istiqamətləri və apardığı müharibələrdən bəhs edilir. İranın hərbi tarixi tədqiqatçılarından olan müəllif, əsasən Fətəli şahın şəxsi katibi olmuş səlnaməçi Mirzə Feyzullanın «Zülqərneyn tarixi» əsərindən istifadə etmişdir.¹²

1938-ci ildə Tehranda nəşr olunmuş Qulamhüseyn Mükəddirin «İranın hərbi tarixi» kitabında I Şah Abbasın hərbi islahatlarına da toxunulmuşdur.¹³

¹ Onullahi S.M. XIII-XVII əsrlərdə Təbriz şəhəri (sosial-iqtisadi tarixi). Bakı, 1982

² Bayramlı Z.H. Azərbaycan Səfəvi dövlətinin quruluşu və idarə sistemi. Bakı, 2006

³ Həsənalıyev Z.M. Səfəvi dövləti (XVII əsrin I yarısı). Bakı, 1994; yenə onun: XVII əsrdə Səfəvi dövlətinin beynəlxalq əlaqələri. Bakı, 2007

⁴ Бабаев К. Военная реформа шаха Аббаса I // «Вестник Московского Университета», 1973, № 1, с.21-29; yenə onun: Хассе (личные земельные владения) Шаха Аббаса I (1587-1629) // «Вестник Московского Университета», Серия XIV. Востоковедение. 1973, № 2, с.15-21

⁵ Бабаев К. Внутренняя политика Сефевидского Ирана в конце XVI – начале XVII веков: Автореф. дис. ... канд. ист.наук. Москва, 1977

⁶ Musəvi T.M. Orta əsr Azərbaycan tarixinə dair farsdilli sənədlər. Bakı, 1965; yenə onun: Orta əsr Azərbaycan tarixinə dair farsdilli sənədlər (XVI-XVIII əsrlər). Bakı, 1977

⁷ Dəlili H.Ə. Azərbaycan-Rusiya münasibətləri fars və Azərbaycan dilli sənədlərdə. Bakı, 1976

⁸ Aşurbəyli S. Bakı şəhərinin tarixi. Bakı, 2006

⁹ Гасанзаде Д.Г. Англо-сефевидские отношения в конце XVI – начале XVII веков (по материалам английских источников). Баку, 2007

¹⁰ Azərbaycan tarixi. 3 cildə, II cild, Bakı, 1960: Azərbaycan tarixi. Uzaq keçmişdən 1870-ci illərə qədər. Bakı, 1996

¹¹ Azərbaycan tarixi. 7 cildə, Bakı, 1998

¹² قوزائلو جميل، تاريخ نظامی ایران، جلد دوم، تهران 1315

¹³ مقتدر غلام حسین، تاريخ نظامی ایران تهران 1317

1940-cı ildə Nəsrulla Fəlsəfi və Əli Əsgər Şəminin «İranın ümumi tarixi»¹ və 1945-ci ildə Mehdi Müctəhidin «İran və İngiltərə» əsərləri² nəşr olunur. Hər iki əsərdə Avropa dövlətlərinin Şərqdə yeritdikləri siyasətin təcavüzkarlıq mahiyyəti göstərilərsə də, İngiltərəyə münasibətdə nisbətən mülayim mövqe nümayiş etdirilməsi nəzərə çarpır.

1948-ci ildə Tehran Universitetinin professoru Abbas İqbal Abbas Mirzənin üçüncü oğlu şahzadə Cahangir Mirzənin əlyazmalarını toplayaraq «Yeni tarix» adı altında Tehrandə nəşr etdirmişdi.³

1956-1962-ci illərdə Nəsrulla Fəlsəfinin dörd cildlik «Zəndeqani-ye şah Abbasse əvvəl» («İ Şah Abbasın həyatı») əsəri çapdan çıxdı.⁴ Bu əsərdə müəllif mövzu ilə bağlı olaraq ilk dəfə yeni sənədlər və materiallardan istifadə etmişdir.

B.Parizinin «Siyaset ve iqtisad-e əsr-e Səfevi» («Səfəvi dövrünün siyasi və iqtisadi vəziyyəti») əsəri özünün istifadə olunmuş materiallarına görə Səfəvi dövrünə həsr olunmuş bütün əsərləri kölgədə qoyur.⁵ Müəllif öz əsərində Səfəvi dövrünün vergi sistemini, torpaq mülkiyyət münasibətlərini və siyasi tarixini tədqiq etmişdir. Əsərdə Səfəvi şahlarının vergilərlə bağlı bir sıra fərmanları verilmişdir.

Əbülqasim Səhabin «Tarix-e Zəndeqani-ye Şah Abbas Kəbir» («Böyük Şah Abbasın həyatının tarixi»),⁶ M.Paranın «Şah Abbas Kəbir» («Böyük Şah Abbas»),⁷ Mir Hüseyn Yekrəngiyanın «Gülgünqafanan»,⁸ Əhməd Tacbəxşin «İran dər zəmanə Səfəviyyə» («İran Səfəvilər dövründə») əsərlərində daha çox İsgəndər bəy Münşinin «Tarixi aləm arayi Abbasi» əsərindən qısa parçalar verilmişdir. Əxtar Rəhmanın «Malekiyyat ve bəhrebar-dari əz zəman dər İran» («İranda torpaq mülkiyyəti və əkinçilik») adlı əsərində isə Səfəvilər dövrünə qısa nəzər salınmışdır.¹⁰

1969-cu ildə H.F.Farmayanın Səfəvi dövlətində həyata keçirilən tədbirlərə həsr olunmuş əsəri nəşr olunur və bu əsərdə daha çox I Şah Abbasın hərbi islahatlarına və bu islahatların həyata keçirilməsində ingilis A.Şirlinin roluna yer verilmişdir.¹¹

1990-cı ildə Tehrandə Əbdülrza Huşəng Məhdəvinin «İranın xarici əlaqələr tarixi. Səfəvi dövlətinin yaranmasından İkinci Dünya müharibəsinin sonunadək (1500-1945)» əsəri çap olunur. Əsərdə XVI-XVII əsrlərdə Səfəvi dövlətinin xarici siyasəti öz əksini tapmışdır.¹²

Mövzu ilə bağlı rus tarixşünaslığında meydana gələn ilk əsərlər

¹ فلسفی نصر الله و علی اصغر شمیم، تاریخ کشور ایران تاریخ عمومی، تهران 1319

² مجتهدی مهدی، ایران و انگلیس، تهران 1323

³ عباس اقبال، تاریخ‌های موفاسسال‌های ایران، تهران: 1320

⁴ فلسفی نسروللاه، زنددقانی‌های شاه عباس اول، تهران: 1364

⁵ باستانی یاریزی، سیاست و اقتصاد اسرائیری صفوی، تهران: 1348

⁶ ابولقاسیم سوهاب، تاریخ‌های زنددقانی‌های شاه عباس کبیر، تهران: مؤرایی، 1325

⁷ پارانق م، شاه عباس کبیر، تهران: 1330

⁸ یئکرانگیان م، قولکونکافانان، تهران: 1336

⁹ احمد مد تا بخش، ایران در زمانی صفوی، تبریز: 1340

¹⁰ رحمانی ا، مالئکیات و بیهرنیاداری از زامین در ایران، تهران: 1348

¹¹ Farmayan H.F. The beginnings of modernization in Iran. The policies and reforms of shah Abbas I (1587-1629). Salt Lake City (Utah): 1969

¹² مهدی عبد الرضا هوشنگ، تاریخ روابط ایران از ابتدای دوران صفویه تا پایان جنگ دوم جهانی، امیر کبیر، چاپ چهارم، تهران 1369

akademik V.V.Bartolda¹ və A.E.Krımskiye² məxsusdur. Onların Səfəvi dövləti tarixinin ayrı-ayrı məsələlərinə həsr olunmuş əsərlərində XVII əsrin əvvəllərində sosial-iqtisadi münasibətlərə dair bir sıra məlumatlar verilmişdir.

İ.P.Petruşevskinin «XVI-XIX əsrin əvvəllərində Azərbaycanda və Ermənistanda feodal münasibətlərinin tarixinə dair öçerklər» adlı əsərində Səfəvi dövlətində torpaq mülkiyyət formaları, vergi və mükəlləfiyyətlər və xalq çıxışları geniş tədqiq olunmuşdur.³ İ.P.Petruşevskinin digər əsərlərində də Səfəvilər dövlətinin sosial-iqtisadi, idarəetmə və siyasi məsələlərinə həsr olunmuş bir çox maraqlı məqamlar vardır.⁴

N.D.Mikluxe-Maklayın bir sıra məqalələrində I Şah Abbasın hakimiyyəti illərində Səfəvi dövlətinin sosial-iqtisadi vəziyyəti və xüsusilə də, həyata keçirilən islahatlar öz əksini tapmışdır.⁵

N.İ.Filrozenin «Səfəvi dövlətində torpaq mülkiyyəti formaları məsələsi haqqında» adlı məqaləsində əsasən, I Şah Abbas dövründə xassə torpaqları haqqında məlumat verilir.⁶

XVI əsrin sonu – XVII əsrin birinci yarısında Səfəvi dövlətinin Rusiya ilə münasibətlərinə həsr olunmuş tədqiqatlar içərisində P.P.Buşevin elmi əsərlərini xüsusilə qeyd etmək lazımdır.⁷

Səfəvi dövlətinin XVI əsrin sonu-XVII əsrin birinci otuzilliyində daxili və xarici vəziyyətinin Qərbi Avropada tədqiq edilməsi istiqamətində ilk addımlar hələ XIX əsrin əvvəllərində atılmışdı. 1815-ci ildə C.Malkolmun «İran tarixi» əsəri nəşr edilmişdi.⁸ Bu əsərdə Səfəvilər dövrünün siyasi tarixi öz əksini tapmışdır.

1921-ci ildə P.Sayksın «İran tarixi» əsəri Londonda çapdan çıxır.⁹ Bu əsərdə qeyd olunan dövrdə Səfəvi dövlətinin siyasi tarixindən bəhs edilir. Fransız şərqşünası L.Bellanın «I Şah Abbas. Həyatının tarixi» əsəri sanki İsgəndər bəy

¹ Бартольд В.В. Иран. Исторический обзор. Ташкент, 1926; yenə onun: Мусəlman dünyası tarixində Хəзəryanı bölgələrin yeri. Azərbaycan dilinə çevirənlər akademik Z.M.Bünyadov və tarix elmləri namizədi E.R.Ağayeva. Bakı, 1999

² Крымский А.Е. История Персии, ее литературы и дервишской теософии. Москва, 1909

³ Петрушевский И.П. Очерки по истории феодальных отношений в Армении и Азербайджане в XVI начале XIX вв. Л., 1949

⁴ Петрушевский И.П. К вопросу об иммунитете в Азербайджане в XVII-XVIII вв. // «Исторический сборник», № 4, Л.:1935; yenə onun: Вакфные имения Ардебильского мазара в XVII в. // Труды Института истории АН Азербайджанской ССР, т. 1, 1947, с.25-33; yenə də onun: Восстание ремесленников и городской бедноты в Тебризе в 1571-1572 гг. // Сборник статей по истории Азербайджана. Вып. 1, Баку, 1949, с.214-224; yenə də onun: Азербайджан в XVI-XVII веках // Сборник статей по истории Азербайджана. Вып. 1, Баку, 1949, с.225-298

⁵ Миклухо-Маклай Н.Д. К вопросу о налоговой политике в Иране при шахе Аббасе I (1587-1629) // «Советское востоковедение», т.VI, 1949, с.348-355; yenə onun: К истории политических взаимоотношений Ирана со Средней Азией в XVI в. // Крат. сообщ. ИВАН СССР, т.V, 1952с.16; yenə də onun: Шизм и его социальное лицо в Иране на рубеже XV-XVI вв. // Памяти академ. И.Ю.Крачковского. ЛГУ, 1958

⁶ Фильрозе Н.И. К вопросу о формах земельной собственности в государстве Сефевидов. / Очерки по новой истории стран Среднего Востока. М.: Изд-во МГУ, 1951, с.175-187

⁷ Бушев П.П. История посольств и дипломатических отношений Русского и Иранского государства в 1586-1612 гг. Москва, 1976; yenə onun: История посольств и дипломатических отношений Русского и Иранского государства в 1613-1621 гг. Москва, 1987; yenə də onun: Посольство В.Г.Коробьина и А. Кувшинова в Иран в 1621-1624 гг. // Иран: Экономика. История. Историография. Литература. М.: 1976, с.124-155

⁸ Malcolm C. The history of Persia from the most earlyperiod to the present time. By Colonel sir John Malsolm, v. II, London, 1815

⁹ Sykes P. A history of Persia. Vol. II, London, 1921

Münşinin əsərinin fransız dilində ixtisarla verilmiş variantından ibarətdir.¹

S.D.Rossun monoqrafiyası A.Şerli başda olmaqla bir qrup ingilis mütəxəssisin I Şah Abbasın hərbi islahatlarının həyata keçirilməsində iştirakına həsr olunmuşdur. Bu əsərdə daha çox ingilislərin Səfəvi dövlətinə səfərinin təfərrüatlarından danışılır.²

V.F.Minorskinin «Təzkirət əl-Müluk» əsərinə yazdığı ön söz və şərhlər, bir sıra məqalələri Səfəvi dövlətinin vergi sistemi, sosial-iqtisadi və siyasi münasibətləri haqqında dəyərli məlumatlar verir.³

Göründüyü kimi, Səfəvilər dövlətinin XVI əsrin sonu – XVII əsrin əvvəllərində daxili və xarici siyasətinin əsas istiqamətlərinə bir sıra tədqiqat əsərlərində yer verilmişdir.

Tədqiqatın mənbə bazası. Mövzunun öyrənilməsi üçün ən mühüm tədqiqat bazasını XVI-XVII əsrlərin farsdilli və Avropa dillərində nəşr edilmiş mənbələr təşkil edir.

I Şah Abbasın şəxsi münəccimi Cəlaləddin Məhəmməd Yəzdinin «Tarixi – Abbasi» («Abbasın tarixi») əsərində I Şah Abbasın dövrünə dair bir sıra materiallar toplanmışdır.⁴

I Şah Abbasın dövrünü tədqiq etmək üçün ən vacib və ən dəyərli mənbələrdən biri İsgəndər bəy Münşinin (Türkmənin) «Tarixi-ələm arayi Abbasi» («Abbasın dünyanı bəzəyən tarixi») əsəridir.⁵ Əsər demək olar ki, tam şəkildə bizə gəlib çatmışdır. İsgəndər bəy Münşi «Tarixi-ələm arayi Abbasi» əsərini davam etdirərək, «Zeyli tarixi-ələm arayi Abbasi» («Abbasın dünyanı bəzəyən tarixinin davamı») əsərini yazmışdır. Bu əsərdə 1629-cu ildə hakimiyyətə gəlmiş I Səfidən sonrakı dövr əhatə edilir.⁶

Oruc bəy Bayatın Səfəvilər dövlətinə həsr edilmiş tarixi-coğrafi «İranlı Don Juan» əsərində I Şah Abbasın hakimiyyətinin ilk illəri haqqında məlumat verilir. I Şah Abbasın saray əyanlarından olmuş Oruc bəy Bayat 1599-cu ildə ingilis Antonii Şerli ilə birlikdə Səfəvi elçiliyinin tərkibində Avropanın səkkiz xristian ölkəsinə göndərilmiş və bu səfərdən geri dönməyərək, həmişəlik İspaniyada qalmışdı. Sonralar öz təəssüratlarını qələmə alan Oruc bəy Bayat hələ öz sağlığında – 1604-cü ildə onları çap etdirmişdi.⁷

Səfəvilər dövlətinin XVI əsrin ikinci yarısında sosial-iqtisadi və siyasi münasibətlərinə həsr edilmiş əsərlər içərisində Həsən bəy Rumlunun (1530-....) «Əhsən ət-təvarix» («Tarixlərin ən yaxşısı») əsəri diqqəti cəlb edir.⁸

Şərəf xan Bitlisinin 1596-cı ildə yazılmış «Şərəfnamə» əsəri fars, türk və Qərbi Avropa dillərində olan əlyazmaları şəklində bizə gəlib çatmışdır.⁹

¹ Bellan L.L. Jhah Abbas I, sa vie, son history. Serie "Les grands figures de l'Orient", t.III, Paris, 1932

² Ross S.D. Sir Antony Sherly and his Persia adventures. London: Broadway, House, 1933

³ Minorsky V.F. The Encyclopaedia of Islam. Vol. 4, p.I, Leyden-London, 1924, p.267-268; yenə onun: A Soyurghal of Qasim b. Cahangir Aq-Qoyunlu 903/1498. BSOS, vol. IX, part 4, 1939; yenə onun: Tadhkirat al-Muluk. A Manual of Safavid Administration. Persian Text in Facsimile. Translation, Commentary and Explained by V.F.Minorsky, London, 1943, s.155

⁴ 1366: لالەدین محمد مونیم یزدی. تاریخ-ی عباسی. تهرآن.

⁵ ایسکندر بی مونشی. تاریخ-ی عالم آرای عباسی. تهرآن: 1314

⁶ ایسکندر بی مونشی. زبیل-ی تاریخ-ی عالم آرای عباسی. تهرآن: 1317

⁷ اوروز بی بایات. دون جوان ایرانی. تهرآن: 1338

⁸ حسن بی روملو. احسن ات-تواریخ. بی سی-او تسهیه چ.ن.سددون. تهرآن: 1342

⁹ Шараф хан ибн Шамсадин Бидлиси. Шараф-наме. Пер., предис., прим. и прил. Е.И.Васильевой. Т.I-II. Москва, 1967, 1976

İkinci cildin sonuncu hissəsi bilavasitə Səfəvilər dövlətində XVI əsrin ikinci yarısında baş verən tarixi hadisələrə həsr olunmuşdur.

Əbdülfəttah Fumeninin «Tarix-i Gilan» («Gilan tarixi») əsəri Gilanın 1512-1629-cu illər tarixinə həsr olunmuşdur.¹ Əslən gilanlı olan müəllif Gilanda xidmətdə olmuş və öz əsərini buradakı müşahidələri əsasında yazmışdır. Əsərdə Gilanın 1598-ci ildə I Şah Abbasın xassəsinə – şəxsi mülkiyyətinə çevrilməsinə geniş yer verilmişdir. «Tarix-i Gilan» şahın şəxsi mülklərinin idarə edilməsinin daha müfəssəl təsvirini verən yeganə əsərdir.

Digər mənbələrdən biri də İmam əd-Dövlə Mirzə Məhəmməd Tahir Vahid ibn Hüseyn xan Qəzvininin «Abbasnamə» əsəridir.² Əsərdə II Şah Abbasın və Şah Süleymanın dövrü öz əksini tapmışdır.

Mirzə Səmia tərəfindən 1725-ci ildə farsca yazılmış «Təzkirət əl-Müluk» («Hökmdarlar üçün yaddaş kitabı») əsəri Səfəvilər dövlətinin idarəçilik sistemini öyrənmək üçün mühüm mənbədir. Əsərin əlyazmasından birinin fotosəklini və farscadan tərcüməsini 1943-cü ildə V.Minorski Kembric şəhərində nəşr etdirmişdir.³ 1956-cı ildə İran alimi Məhəmməd Dəbir Səyaqi «Təzkirət əl-Müluk» əsərini Tehrandə nəşr etdirmişdir.⁴

Dissertasiyanın yazılması zamanı Xandəmirin «Həbib əs-siyar» («Həyat qeydlərinin dostu») əsərindən də istifadə edilmişdir.⁵

Mövzuya aid epigrafiq materiallar içərisində M.Nemətovanın «Azərbaycanın epigrafiq abidələri», «Azərbaycanın epigrafiq abidələri korpusu» əsərlərində toplanmış materialları qeyd etmək olar.⁶

I Şah Abbas dövründə Səfəvilər dövlətinin daxili və xarici siyasətini öyrənmək üçün türk və Avropa səyahətlərinin, tacirlərinin və diplomatlarının müxtəlif vaxtlarda yazdıqları əsərlər xüsusi əhəmiyyət kəsb edir. XVII əsrin məşhur türk səyyahı Övliya Çələbi,⁷ tarixçi İbrahim Əfəndi Pəçəvi, XVII əsrin əvvəllərində Səfəvilər dövlətində olmuş ingilis T.Herbert öz əsərlərində I Şah Abbasın islahatlarından geniş bəhs etmişlər.⁸

1623-cü ildə Səfəvilər dövlətində olmuş rus taciri F.A.Kotov keçdiyi şəhərlər və kəndlər haqqında məlumat verir.⁹ XVII əsrin 30-cu illərində 3 dəfə Səfəvi dövlətində olmuş Qolştiniya səfirliyinin katibi Adam Oleari öz müşahidələrini geniş şəkildə qələmə almışdı.¹⁰

1672-1673-cü illərdə Səfəvi dövlətində olmuş fransız səyyahı Ş.Şarden özünün çoxcildlik «Şardenin səyahətnaməsi» adlı əsərində Səfəvi

¹ فومنی ا. تاریخ‌ای گیلان. تهران: 1348

² تاهیر واهید. ابباسنامه. اراک: 1329

³ Minorsky V.F. Tadhkirat al-Muluk. A Manual of Safavid Administration. Persian Text in Facsimile. Translation, Commentary and Explained by V.F.Minorsky. London, 1943

⁴ تازکیرات ال‌مولوک. تهران: 1332

⁵ قیاسددین این هومامددین ال‌حسینی ال‌موددهو بی‌خوندمیر. هبیب‌اوس‌سیر

⁶ Nemətova M.S. Azərbaycanın epigrafiq abidələri (XVII-XVIII əsrlər). Bakı, 1963; yenə onun: Корпус эпиграфических памятников Азербайджана. Баку, 1991

⁷ 1314, اولیای چلبی. سیاهتنامه. دارس

⁸ Herbert T. Travels in Persia, 1627-1629. London, 1928

⁹ Котов Ф. А. Хожение купца Котова в Персию. Публикация Н. А. Кузнецовой. Москва, 1958

¹⁰ Олсари А. Подробное описание путешествия Голштинского посольства в Московию и Персию в 1633, 1636 и 1639 годах. Пер.с немец. П.Барсова. М.: Издательство Московского Университета. 1870

dövlətinin tarixi haqqında maraqlı məlumatlar verir. Baxmayaraq ki, onun qeydləri II Şah Abbasın və Şah Süleymanın dövrünü əhatə edir, bu məlumatlar I Şah Abbas dövrünü öyrənmək üçün çox mühüm əhəmiyyət kəsb edir.¹

1890-1898-ci illərdə Sankt-Peterburqda N.İ.Veselovskinin nəşr etdiyi 3 cildlik topluda,² 1989-cu ildə Tbilisidə nəşr olunmuş 2 cildlik «Farsdilli fərmanların Tbilisi kolleksiyası» adlı fundamental kitabın ikinci cildində XVI-XVII əsrlərə, o cümlədən I Şah Abbasın daxili və xarici siyasətinə dair sənədlər toplanmışdır.³

1994-cü ildə Tehrandə «İrənin Qafqaz məntəqəsi ilə münasibətlərinə dair sənədlər» adlanan toplu çap olunmuşdur. Topluya XVI-XIX əsrlərdə İrənin Qafqaz siyasətinə dair bəzi məktublar, fərmanlar və müqavilələrin mətnləri daxil edilmişdir.⁴

Tədqiqatın məqsəd və vəzifələri. Dissertasiyanın əsas məqsədi I Şah Abbasın daxili və xarici siyasətinin əsas istiqamətlərini ümumiləşdirilmiş şəkildə tədqiq etmək və bu sahədə mövcud olan mənbələrə və tədqiqat əsərlərinə istinad edərək qarşılıqlı təhlillər əsasında tarixşünaslıqda yol verilmiş təhrifləri üzə çıxarmaq və problemə münasibətdə tarixçilərin mövqeyini müəyyənləşdirməkdən ibarətdir. Bu baxımdan, dissertasiyanın ən ümdə məqsədlərindən biri də I Şah Abbasın həyata keçirdiyi tədbirlərin Səfəvi dövləti tarixində oynadığı rolu müəyyənləşdirməkdən ibarətdir.

Bütün göstərilənlərə əsaslanaraq, əsas diqqət aşağıdakı vəzifələrin yerinə yetirilməsinə yönəldilmişdir:

- XVI əsrin son rübündə Səfəvilər dövlətinin daxili vəziyyətini və qarşıda duran mühüm vəzifələri müəyyənləşdirmək;

- XVI əsrin son rübündə beynəlxalq vəziyyəti və Səfəvilər dövlətinin xarici siyasətinin əsas istiqamətlərini araşdırmaq;

- I Şah Abbasın islahatlarını və bu islahatların Səfəvilər dövlətinin tənəzzülünün qarşısının alınmasında, dirçəldilməsində və əvvəlki qüdrətinin bərpa edilməsində mühüm rol oynadıqlarını sübut etmək;

- I Şah Abbas şəxsiyyəti, onun dövlət xadimi kimi tarixdə tutduğu mövqe haqqında tarixşünaslıqda mövcud olan qeyri-obyektiv fikirlərin əsassızlığını mövcud mənbələr əsasında sübut etmək, yol verilmiş təhriflərin müqayisəli təhlili əsasında yanlış cəhətləri üzə çıxararaq elmi obyektivliyi bərpa etmək;

- Problemə münasibətdə tarixşünaslıqda mövcud olan ziddiyyətli məqamları üzə çıxarmaq, I Şah Abbasın ümumdünya tarixində yerini müəyyənləşdirmək.

Bu vəzifələri yerinə yetirmək üçün müəllif daha çox son dövrdə tarixşünaslıqda meydana gəlmiş konsepsiyaların açılmasına üstünlük verməyi məqsəduyğun hesab etmişdir.

Tədqiqatın elmi yeniliyi ondan ibarətdir ki, əvvəlcə, ilk dəfə olaraq

¹شاردن ومی-جی انغبال یغمای-شاردن شارل. سیاهنامی-جی. تر تهران: 1372-1374

²Веселовский Н.И. Памятники дипломатических и торговых сношений Мос ковской Руси с Персией, т. I-III, Донесения Васильчикова, Звенигородского, Тюфякина, Засекина, Тихонова, Барятинского. Труды Вост. Отд. имп. Русск. арх. об-ва, СПб.: 1890-1898

³Тбилисская коллекция фирманов т.2, Составители М.А.Тодуа и И.К.Шамс. Тбилиси, 1989

⁴اسنادی از روابط ایران با منطقه قفقاز، اداره انتشار اسناد چاپ اول، تهران 1372

I Şah Abbasın daxili və xarici siyasətinin əsas istiqamətləri, onun dövründə həyata keçirilən islahatlar və bu islahatların tənəzzülə uğramaqda olan Səfəvilər dövlətinin yenidən dirçəlməsində və öz qüdrətini bərpa etməsində oynadığı rol ayrıca tədqiqat obyektini kimi tədqiq edilmişdir. Qeyd olunan məsələlərlə bağlı tarixi tədqiqatların bir çoxu rüsdilli mənbələrə əsaslandığı halda, təqdim olunan bu dissertasiyada fars dilli tədqiqat əsərləri və mənbələr qarşılıqlı təhlil əsasında öyrənilmişdir.

İkincisi, Səfəvilər dövləti tarixinə həsr edilmiş bir sıra tədqiqat əsərlərində belə bir yalın fikir irəli sürülmüşdür ki, güya I Şah Abbasın hakimiyyətdə gəlməsindən və həyata keçirdiyi tədbirlərdən sonra, yəni XVI əsrin sonu-XVII əsrin əvvəllərindən başlayaraq Azərbaycan Səfəvilər dövləti artıq İran Səfəvilər dövlətinə çevrilmişdir və hakimiyyətdə əsasən fars mənşəli tayfalar üstünlük təşkil etmişlər. Lakin o dövrün tarixi mənbələrini bir daha tədqiq etdikdən sonra belə bir nəticə hasil olur ki, I Şah Abbasın dövründə də hakimiyyətdə qızılbaş feodal əyanları üstünlük təşkil etmişlər və dövlət elə Azərbaycan Səfəvilər dövləti, yəni türk dövləti olaraq qalmışdır.

Üçüncüsü, ilk dəfə olaraq Səfəvilər dövlətinin XVI əsrin sonu – XVII əsrin əvvəllərində xarici siyasətinin əsas istiqamətləri, I Şah Abbasın həm Avropa, həm də Şərq ölkələri ilə münasibətləri bütövlüklə tədqiq olunmuşdur. I Şah Abbasın hakimiyyəti illərində Osmanlılarla, Avropa dövlətləri, o cümlədən Rusiya ilə münasibətlərin tədqiqi ilə yanaşı, Şərq ölkələri, xüsusilə də Şeybanilərlə və Böyük Moğol imperiyası ilə münasibətlərə xüsusi diqqət yetirilmiş, bu münasibətlərin Səfəvilər dövləti üçün nəinki hərbi-siyasi, həm də iqtisadi əhəmiyyəti və nəticələri ön plana çəkilmişdir.

Dördüncüsü, ilk dəfə olaraq I Şah Abbasın Azərbaycan dövlətçilik tarixində yeri və rolu ayrıca bir tədqiqat işi kimi işlənmiş, onun daxili və xarici siyasətdə həyata keçirdiyi tədbirlərin Azərbaycan tarixində əhəmiyyəti xüsusi olaraq vurğulanmışdır.

Tədqiqatın metodoloji əsası. Tədqiq olunan problemin araşdırılmasında tarixi yanaşmadan, tənqidi-analitik üsuldən, müqayisəli təhlildən, tarixi obyektivliklərin aydınlaşdırılması zamanı ortaya çıxan proseslərin səbəb və nəticələrinin əlaqəsi metodundan istifadə edilmişdir.

Tədqiqat işinin praktik əhəmiyyəti. Dissertasiya əməli cəhətdən müasir dövrdə beynəlxalq aləmdə, Yaxın və Orta Şərqdə, Qafqazda, xüsusilə də Xəzər dənizi regionunda cərəyan edən hadisələrin proqnozlaşdırılması baxımından mühüm əhəmiyyət kəsb edir. Dissertasiya İranın, Rusiyanın, Osmanlı dövlətinin, Mərkəzi Asiya xalqlarının, İngiltərənin, Portuqaliyanın və başqa Avropa dövlətlərinin XVI əsrin son rübü – XVII əsrin birinci otuzilliyində xarici siyasətinin əsas istiqamətlərini tədqiq etmək baxımından da diqqətəlayiqdir. Dissertasiyada təqdim olunan İran müəlliflərinin əsərləri, bu əsərlərin məzmunu və qayəsi, farsdilli sənədlərin mahiyyəti, öyrənilən dövrün mənbə bazası tədqiqat işlərinin yazılmasında faydalanmağa imkan verir.

Təqdim olunan elmi işin materiallarından respublikamızın ali məktəblərində tarix, beynəlxalq münasibətlər və şərqşünaslıq fakültələrində Azərbaycan, Türkiyə, İran, Mərkəzi Asiya, Hindistan, Rusiya və Avropa ölkələri tarixi üzrə xüsusi və ümumi kursların hazırlanmasında, mühazirə və seminar məşğələlərinin təşkilində, dərsliklərin, metodiki və dərs vəsait-

lərinin yazılmasında istifadə oluna bilər.

Mövzunun aprobasiyası. Dissertasiyanın əsas müddəaları və nəticələri gənc tədqiqatçıların respublika konfranslarında edilmiş çıxışlarda, ölkəmizdə və ölkəmizdən kənarda nəşr edilmiş tezis və məqalələrdə öz əksini tapmışdır. Dissertasiya Bakı Dövlət Universiteti «Asiya və Afrika ölkələri tarixi» kafedrasının 2009-cu il 5 mart tarixli iclasında müzakirə edilmiş və müdafiəyə təqdim olunmuşdur.

Dissertasiyanın quruluşu. Dissertasiya giriş, üç fəsil, nəticə və istifadə edilmiş ədəbiyyatdan ibarətdir.

DİSSERTASIYANIN ƏSAS MƏZMUNU

Dissertasiyanın «Giriş» hissəsində mövzunun aktuallığı, xronoloji çərçivəsi əsaslandırılmış, məqsəd və vəzifələri müəyyənləşdirilmiş, öyrənilmə səviyyəsi araşdırılmış, mənbə bazası təhlil edilmiş, tədqiqatın məqsəd və vəzifələri müəyyənləşdirildəndən sonra metodoloji əsası aydınlaşdırılmış, elmi yenilikləri, nəzəri və praktik əhəmiyyəti göstərilmişdir.

«XVI əsrin 70-80-ci illərində Səfəvilər dövlətinin sosial-iqtisadi və siyasi vəziyyəti» adlanan birinci fəsildə XVI əsrin sonlarında Azərbaycan Səfəvilər dövlətinin sosial-iqtisadi və siyasi vəziyyəti – torpaq mülkiyyət formaları, vergi və mükəlləfiyyətlər, dövlət idarəçilik sistemi, əhəlinin sosial vəziyyəti öz əksini tapmışdır.

Əhəlinin əsas məşğuliyyətini kənd təsərrüfatı, xüsusilə də əkinçilik təşkil edirdi. Kəndlilərin böyük əksəriyyəti torpaqsız idi. Torpaqların bir çoxu, su mənbələri və suvarma sistemləri feodalların nəzarətində idi. Nəticə etibarilə, kəndlilərin böyük qismi feodallardan iqtisadi asılılıqda idi. Yalnız köçmə maldarlıqla məşğul olan kəndlilərin – elatların vəziyyəti qismən fərqlənirdi ki, bu da onların daha az vergi ödəmələri ilə bağlı idi.

XVI əsrin sonlarında Səfəvilər dövləti inzibati cəhətdən bir sıra əyalət və vilayətlərə bölünmüşdü və bu ərazilər «hakim» adlanan məmurlar tərəfindən idarə edilirdi. XVI əsrin 70-ci illərinin əvvəllərində Səfəvilər dövlətində olmuş De' Alessandri Səfəvilər dövlətinin qızılbaşlar tərəfindən idarə edilən 50 hissəyə bölündüyünü yazır. Hərəsinin 500-dən 3000-ə qədər hərbiçisi olan bu hakimlər müstəqil siyasət yürüdükdülər.¹

Səfəvilər dövlətinin hərbi qüvvələrini qızılbaş tayfa başçılarının rəhbərlik etdikləri qızılbaş hərbi dəstələri təşkil edirdilər. Hərbi yürüşlər zamanı hər bir dəstəyə həmin tayfanın başçısı rəhbərlik edirdi. Şah I Təhmasibin hakimiyyətinin sonlarında artıq bu tayfa başçıları şah hakimiyyətinə tabe olmaq istəmirdilər.

Qızılbaş əmirlərindən sonra dövlətdə şiə din xadimləri gəlirdilər. Səfəvi dövlətinin məhkəmə hakimiyyəti onların əlində idi. Hər bir vilayətdə məhkəməyə və dini işlərə rəhbərlik edən şeyxülislam fəaliyyət göstərirdi.

Şah I Təhmasibin ölümündən sonra bir-birilə düşmənçilik edən qruplar arasında taxt-tac uğrunda mübarizə gərginləşdi. Şah I Təhmasibin 12 oğlu

¹ Lambton A.K.S. Landlord and peasant in Persia. A study of land tenure and land revenue administration. London, 1953, s.106-107

və onlardan hər birininin lələsi (tərbiyəçisi) vardı. Bu lələlərdən hər biri çalışırdı ki, onun tərbiyə etdiyi şahzadə hakimiyyətə gəlsin. Hər bir qrup hakimiyyət arzusunda idi.¹

1576-cı il mayın 15-də hakimiyyətə gələn II İsmayıl ölkənin siyasi və sosial-iqtisadi vəziyyətini yaxşılaşdırmağa cəhd göstərdi: ərzaq məhsulları üzərində nəzarət qoyuldu, vergilər azaldıldı və onların toplanmasında qayda-qanun yaradıldı, dini siyasət qismən mülayimləşdirildi. Bu tədbirlərin nəticəsi olaraq, bütün qızılbaş əmirləri və ali şiə ruhaniləri şah II İsmayıl qarşı birləşdilər və nəticədə, şah II İsmayıl müəmmalı şəkildə vəfat etdi.

Şah II İsmayılın ölümündən sonra I Təhmasibin böyük oğlu Məhəmməd Mirzə (Xudabəndə) şah elan edildi. Onun hakimiyyəti illəri Səfəvilər tarixinə anarxiya və mərkəzi hakimiyyətin zəiflədiyi dövr kimi daxil olmuşdur. 1580-1581-ci illərdə Talışda, Gilanda, Kuh Guliyədə üsyanlar baş vermişdi.²

Beləliklə, XVI əsrin sonlarında Səfəvilər dövləti böhranlı vəziyyətdə idi. Ölkə ümumi iqtisadi və siyasi tənəzzül dövrünü yaşayırdı. Bu tənəzzülün əsas səbəbləri feodal vergi və mükəlləfiyyətlərinin artırılmasından, qızılbaş tayfaları arasında gedən daxili müharibələrdən, Səfəvi dövlətinin qonşu Osmanlı və Özbək dövlətləri ilə aramsız müharibələrindən və ölkəni bürüyən kəndli çıxışlarından ibarət idi. Ölkəni yaranmış sosial-iqtisadi və siyasi böhrandan çıxartmaq və itirilmiş torpaqları geri qaytarmaq üçün ilk növbədə iqtisadi, siyasi və ordu quruculuğu sahəsində əməli tədbirlərin həyata keçirilməsinə zərurət vardı. Məhz bu zərurətdən idi ki, I Şah Abbas hakimiyyətə gəlişinin ilk illərindən başlayaraq bir sıra islahatlar keçirdi.

İkinci fəsil «**I Şah Abbasın daxili siyasəti**» adlanır və bu fəsil üç yarım-fəsildən ibarətdir. «**İnzibati-idarəetmə sahəsində tədbirlər**» adlanan yarım-fəsildə inzibati ilarəçilik sahəsində həyata keçirilmiş islahatlar mühüm yer tutur. I Şah Abbas əvvəlcə mərkəzi hakimiyyətə qarşı müqavimət göstərən qızılbaş əmirlərini edam etdirdi və İsfahanda, Kaşanda, Sultanıyyədə, Zəncanda, Taromda və Talışda baş verən qızılbaş qiyamlarını yatırdı.

Səfəvilər dövlətində yenə də əvvəllər olduğu kimi ən mühüm vəzifələrdə qızılbaşlar dururdular.³ Lakin islahatlar nəticəsində qulamların da nüfuzu artmışdı. I Şah Abbas daha cəsarətli və sədaqətli qulamları dövlət və hərbi vəzifələrə təyin edirdi. Bütün qulamlar öz xidmətlərini hərbi işdən başlayır-dılar. Qulamlardan olan əmirlərin sayı qızılbaşlardan olan qulamların sayından az idi. Fars, Kuh Guliyə, Qarabağ, Məşhəd, Şirvan, Ərəb İraqı bəylərbəylikləri qulamlardan olan əmirlər tərəfindən idarə edilirdi.

I Şah Abbasın dövründə Səfəvi dövlətinin möhkəmləndirilməsində yerli mülki əyanların da xüsusi rolu olmuşdur. I Şah Abbasa qədər bu qrup Səfəvi dövlətində ikinci dərəcəli mövqeyə malik idi və əsasən, mülki vəzifələr tutur, təsərrüfat və maliyyə işləri ilə məşğul olurdu.

I Şah Abbasın inzibati islahatları içərisində paytaxtın 1598-ci ildə Qəzvindən İsfahana köçürülməsi də diqqəti cəlb edir. Bütün bunlar Səfəvi

¹ ایسکندر بی مونشی. تاریخ-ی عالم آرای عباسی. تهران: 1314، س 125-126، 119

² 272-274 ایسکندر بی مونشی. تاریخ-ی عالم آرای عباسی، س

³ Qızılbaşlar tarixi («Təix-i qızılbaşan»). Tərcümə və şərhlər M.Ə.Məhəmmədinindir. Bakı, 1993

dövlətinin inkişafının təzahürü idi.

Səfəvi dövləti I Şah Abbas dövründə dövlət idarəsi («divani-məmalik») və xassə idarəsi («divani-xassə») tərəfindən idarə olunurdu. Hər iki idarəyə şah tərəfindən təyin edilmiş Baş vəzir («Etimad-üd-dövlə») başçılıq edirdi. O, bütün rəsmi dövlət vəzifələrinə təyinatları təsdiq edir, maliyyə işlərinə rəhbərlik və vergilərin toplanmasına nəzarət edir, xarici siyasət məsələləri ilə məşğul olur, elçiləri təyin edir və müqavilələr bağlayırdı. Onun rəhbərliyi altında ali dəftərxana fəaliyyət göstərirdi. I Şah Abbasın birinci Baş vəziri Mirzə Lütfullah Şirazi olmuşdu. 1592-ci ildə o, buna qədər maliyyə idarəsinin başçısı vəzifəsini tutmuş Hatəm bəy Ordubadi ilə əvəz edilmişdi. Hatəm bəy Ordubadi Səfəvi dövlətinin inzibati islahatlarında fəal iştirak etmişdi.¹

Maliyyə idarəsinin rəhbəri maliyyə məmuru-mustoufi əl-məmalik idi. Mustoufi əl-məmalikin rəhbərliyi altında fəaliyyət göstərən maliyyə məmurları dövlətin mədaxilini və məxaricini xüsusi dəftərlərdə qeyd edirdilər. Mərkəzi dövlət aparatında çalışanlar içərisində divanbəyi-dövlət hakimi xüsusi yer tuturdu. O, siyasi və mülki işlərə baxırdı.

1629-cu il üçün Səfəvi dövləti 13 bəylərbəyliyə bölünmüşdü: Qəndəhar, Şirvan, Herat, Azərbaycan, Çuxursəd, Qarabağ, Astrabad, Kuh-Guliyə, Kerman, Mərv, Həmədan, Məşhəd, Qəzvin. Bəylərbəyliklərə mülki və hərbi hakimiyyətə malik qızılbaş əmirləri və məşhur qulamlar təyin olunurdular. Bəylərbəyi vəzifəsi hərbi və mülki vəzifə hesab edilirdi. Bəylərbəyi yalnız mülki işlərlə məşğul olur və feodal hərbi dəstələrinə başçılıq edirdi. Bəzən hər hansı bir böyük vilayətin bəylərbəyi həm də bütün Səfəvi qoşunlarının Baş komandanı təyin edilirdi. Bəylərbəyi vəzifəsi irsi deyildi. Şah istənilən anda bəylərbəyini bu vəzifədən kənarlaşdıra bilərdi.

Bəylərbəyliklər xırda inzibati vahidlərə bölünürdülər və onlara sultanlar rəhbərlik edirdilər. Ən xırda inzibati vahid kənd idi və ona kəndxuda rəhbərlik edirdi. Bəylərbəyliklərin ərazisində yerləşən şəhərlər kələntərlər tərəfindən idarə edilirdi. Kələntərlər, adətən yerli əyanlardan və varlı tacirlərdən olurdu. Kələntər vergilərin muntəzəm toplanmasını və onların bəylərbəyliyə təhvil verilməsini həyata keçirirdilər.

Səfəvi dövlətində bəzi böyük şəhərlər - Qəzvin, İsfahan, Kaşan, Tehran, Həmədan, Məşhəd, Kerman, Hörmüz dağqalar tərəfindən idarə edilirdi və bu dağqalar şaha ödənc verirdilər.

Xassə torpaqlarının idarəçiliyi vilayətlərin idarəçiliyindən bir qədər fərqlənirdi. I Şah Abbasın hakimiyyəti illərində xassə torpaqlarının sahəsi genişlənmişdi. Gilan, Məzandaran, Fars vilayətləri, Qəzvin, İsfahan şəhərləri xassə torpaqları idi.²

Göründüyü kimi, I Şah Abbas inzibati-idarəetmə sistemini əsaslı şəkildə yeniləmiş və gücləndirmişdi.

İkinci fəslin «**İqtisadi sahədə tədbirlər**» adlanan ikinci yarımfaslında dövlətin iqtisadi qüdrətinin artırılması sahəsində həyata keçirilmiş tədbirlərdən bəhs edilir. İqtisadi münasibətlərdən bəhs edərkən, ilk növbədə aqrar

¹ ایسگندر بی مونشی. تاریخ-ی عالم آرای عباسی. 562 - 765 س

² Бабаев К. Хассе (личные земельные владения) Шаха Аббаса I (1587-1629) // «Вестник Московского Университета», Серия XIV. Востоковедение. 1973, № 2, с.15-16

münasibətlərə toxunmaq lazımdır. Səfəvi dövlətində «əraziyi divani», «əraziyi xassə» və ya «əraziyi xasseyi şərifi», əraziyi məuquf (vəqf), mülk, soyurqal, tiyul, icma torpaqları kimi torpaq mülkiyyət formaları vardı.

I Şah Abbas xassə torpaqlarının genişləndirilməsinə xüsusi diqqət yetirirdi. Səfəvi dövlətinin mərkəzi ərazilərində olan torpaqlar daha çox xassələrə çevrilirdi ki, bu ərazilər xarici hücumlara və dağıntılara məruz qalmırdı. İsfahan və Ərdəbil şahın xassələri idi. I Şah Abbas 1592-ci ildə Gilanı, 1596-cı ildə isə Mazandaranı özünün xassəsinə çevirmişdi.² Mazandaran vilayəti I Şah Abbasın ana xətti ilə irsi mülkiyyəti idi. 1615-ci ildə buraya Cənubi Qafqazdan 45 min, o cümlədən Şirvan və Qarabağdan 15 mindən artıq müsəlman köçürülmüşdü.³ I Şah Abbas bəzən xoşuna gələn xüsusi mülkləri ucuz qiymətə satın alaraq, öz xassələrinə birləşdirirdi.⁴

I Şah Abbasa məxsus xassələr içərisində torpaq sahələrindən başqa, çoxlu sayda saraylar, müxtəlif ictimai binalar, bazarlar, karvansaralar, dükanlar, geniş otlaq sahələri də vardı. Bunlardan əldə edilən gəlir sarayın və şah ailəsinin tələbatına xərclənirdi. Sultaniyyədə, Şirvanda, Qarabağda və Muğanda şah məxsus otlaq sahələrində cins at ilxıları saxlanırdı.⁵

Xassə mülklərindən başqa Səfəvi dövlətində I Şah Abbasın hakimiyyəti illərində «əraziyi divani», mülk və tiyul, icma torpaqları kimi torpaq mülkiyyət formaları da geniş yayılmışdı. I Şah Abbasın dövründə şərti torpaq mülkiyyəti olan tiyul torpaqlarının paylanması geniş xarakter almışdı.

Torpaq mülkiyyəti formaları içərisində vəqfin də özünəməxsus yeri vardır. XVII əsrin əvvəllərində Səfəvilər dövlətində ən böyük vəqflər Ərdəbildə Şeyx Səfiəddin İshaqın məqbərəsinin, Elxani hökmdarı Qazan xanın Şənbə Qazan sərdəbəsinin, Ağqoyunlu Həsən padşah məscidinin və Qaraqoyunlu Cahan şahın, imam Rzanın Məşhəddəki və onun bacısı Fatimənin Qumdakı məqbərələrinin vəqfləri idi. Təbrizdə Qazaniyyə, Rəşidiyyə, Müzəffəriyyə, Nəsryyə, Sadıqiyyə məscidlərinə xeyli miqdarda əmlak vəqf edilmişdi.⁶

I Şah Abbas yalnız şiə din xadimlərinə deyil, eyni zamanda Səfəvilər dövlətinin tərkibində olan xristian monastırlarına da torpaq sahələri bəxş edir və onlara vergi toxunulmazlığı verirdi. Məsələn, I Şah Abbasın 1611-ci ildə verdiyi fərmana əsasən, Ücmüəzzin (Üç kilsə) müdəvəllisinə və monastırın digər sakinlərinə həmin monastır torpaqlarından vergilərin toplanılması və monastırın xeyrinə xərclənməsi hüququ verilmişdi.⁷

I Şah Abbasın tədbirləri içərisində vergi sahəsində həyata keçirilmiş tədbirlər xüsusi yer tutur. Bu tədbirlərin keçirilməsində əsas məqsəd maliyyə sistemində mövcud olan məmur özbaşınalığına son qoymaq, vergidən yayınma hallarına yol verməmək, hərbi əməliyyatlar, təbii fəla-

¹ Əfəndiyev O.Ə. Azərbaycan Səfəvilər dövləti. Bakı, 1993, s.185-191

² Иванов М.С. Очерк истории Ирана, М., 1952, с. 64

³ ایسگندر بی مونشی. تاریخ عالم آرای عباسی. ، ص 622

⁴ فلسفی نسروللا. زندگانی بی شاه عباس اول تهران: 1364 ، ج 3 ، ص 273

⁵ Бабаев К.Хассе (личные земельные владения) Шаха Аббаса I (1587-1629), с.18

⁶ Əfəndiyev O.Ə. Azərbaycan Səfəvilər dövləti., s. 187; Рахмани А.А. "Тарих-и алам арай-и Аббаси" как источник по истории Азербайджана, Баку, 1960, с.138; Onullahi S.M. XIII-XVII əsrlərdə Təbriz şəhəri (sosial-iqtisadi tarixi). Bakı, 1982, s. 171

⁷ Петрушевский И.П. Очерки по истории феодальных отношений в Армении и Азербайджане в XVI – начале XIX вв. Л., изд. ЛГУ, 1949, с. 179

kətlər və aclıqla bağlı olaraq iqtisadi vəziyyəti ağırlaşmış vilayətlərə, məhəllələrə və şəhərlərə köməklik göstərmək, dövlətə sədaqətli olan ərazilərin əhalisini mükafatlandırmaq və ən nəhayət, dövlətin xəzinəsinə gəlirlərin mütləq axınına təmin etməkdən ibarət idi.

XVI-XVII əsrlərdə Səfəvilər dövlətində mövcud olmuş vergilərin sayını İ.P.Petruşevski 35, O.Əfəndiyev 40-dan çox olduğunu qeyd edirlər. Bu sırada məcəllə, ixracat, əvəzirat, ələfə, ulyəfə, qonaltq, ulyəm, ulyaq, biyar, şikar, tər, dəstəndaz, peşkəş, sələmi, novruzi, çobanbəyi və b. vergiləri göstərmək olar.

Vergi sisteminin nizamı salınması istiqamətində I Şah Abbasın gördüyü ilk tədbirlərdən biri 1590-cı ildə Hatəm bəy Ordubadını maliyyə idarəsinin rəhbəri təyin etməsidir. Hatəm bəy Ordubadi 1590-1591-ci illərdə dövlətin mədaxili və məxaricinə dair cədvəllər hazırlanması işinə başladı və bu işi 1597-1602-ci illərdə mustoufi əl-məmalik vəzifəsində Hatəm bəy Ordubadını əvəz etmiş Ağa Mirzə Əli başa çatdırdı və həmin cədvəllər sonralar saray dəftərxanası üçün əsas qanun və qaydalar rolunu oynadı.¹

I Şah Abbas Osmanlı dövlətinə və Şeybanilərə qarşı hərbi əməliyyatların aparılması zamanı dağıntı və qəzəblərə məruz qalmış vilayətlərin əhalisinə vergi güzəştləri edirdi. Şeybaniləri və Osmanlıları məğlub etdikdən sonra azad edilmiş əyalətlərdə əhali üzərinə qoyulmuş bəzi vergilərin tamamilə ləğv edilməsi və bəzilərinin qismən azaldılması, yeni paytaxt İsfahanın bir il müddətinə bütün vergilərdən azad edilməsi, 1606-cı ildə Ordubad və Dərbənd şəhərlərinin əhalisinin, 1609-cu ildə Azərbaycanın cənubunda hərbi əməliyyatların gətirdiyi ərazilərdə əhalinin iki il müddətində torpaq vergisindən və dövlət rüsumlarından azad edilməsi bu qəbildən olan tədbirlərdəndir.

Bütövlükdə, I Şah Abbasın iqtisadi sahədə həyata keçirdiyi tədbirlər dövlətin güdrətlənməsinə əsaslı təsir göstərmişdi.

İkinci fəslin üçüncü yarım fəslə «Ordu quruculuğu» adlanır və burada ordunun yenidən qurulması istiqamətində həyata keçirilmiş hərbi islahatlar öz əksini tapmışdır.

I Şah Abbas ordu quruculuğuna hələ XVI əsrin 90-cı illərinin əvvəllərində başlamışdı. 1593-cü ildə Xorasana uğursuz yürüşdən Qəzvinə döndən I Şah Abbas Etimad-üd-dövlət Hatəm bəy Ordubadiyə, qorçubaşına və digər əyanlara göstəriş vermişdi ki, ordu quruculuğuna başlanılması məqsədlə ulafə, məsumat və mukarrariyat vergiləri müəyyən edilsin.² Hərbi islahatlar artıq 1598-ci il Xorasana yürüşü ərəfəsində demək olar ki, başa çatmışdı.

I Şah Abbasın 1593-cü ildə baş vermiş Xorasana döyüşü zamanı bir çox qızılbaş hakimləri müxtəlif bəhanələrlə şah qərargahına gəlməkdən imtina etmişdilər. Gələcəkdə də belə hallara yol verilməməsi üçün I Şah Abbas tez bir zamanda orduda islahatların keçirilməsi və ordunun yenidən qurulması haqqında qərar vermişdi. Eyni zamanda, I Şah Abbas bəzi qızılbaş hərbi əyanlarının ömrə tabe olmamalarının araşdırılması haq-

¹ Миклухо-Маклай Н.Д. К вопросу о налоговой политике в Иране при шахе Аббасе I (1587-1629) // «Советское востоковедение», т. BI, 1949, с.349

² ایسکندر بی مونسلی. تاریخ-ی عالم آرای عباسی. ، س 299

qında göstəriş vermiş və günahkarların cəzalandırılmasını əmr etmişdi. Bu tədbirlərin nəticəsi o qədər güclü oldu ki, bütün qızılbaş tayfaları orduya rəsmi çağırışı gözləmədən süvari və piyada qüvvələrində xidmət etmək üçün toplantı yerinə gəlirdilər.

Hərbi islahatların həyata keçirilməsində Səfəvi sarayının tanınmış dövlət xadimləri iştirak edirdilər. Bu sırada Etimad-üd-dövlə Hatəm bəy Ordubadini, Fərhad xan Qaramanlını, qorçubaşılar Allahverdi xan və Allahqulu xan Qacarları göstərmək olar.

I Şah Abbas tərəfindən yaradılmış yeni ordu hissələri aşağıdakı hərbi birləşmələrdən ibarət idi: tufəngçilər, qulamlar və topçular.

Səfəvi ordusuna tufəng bütün XVI əsr boyu məlum olmuşdur. Lakin orduda nizami tufəngçilər korpusu məhz I Şah Abbasın hakimiyyətinin ilk illərində yaradılmışdı. İlk dəfə bu korpus haqqında 1593-cü ildə Gilan hakimi Əhmədin qaldırdığı qiyamı yatırmaq üçün hərbi qüvvə göndərilməsi ilə bağlı xatırlanır. Nizami tufəngçilər korpusu yerli əhalidən təşkil edilmişdi. Onlar dövlət xəzinəsindən məvacib alırdılar.¹ 1598-ci il üçün nizami tufəngçilər korpusunun yaradılması başa çatdırılmışdı.

Tufəngçilərin sayı 12 min nəfərdən ibarət idi.² Onlar uzun lüləli fitilli tufəng, xəncər və qılıncla silahlanırdılar. Yürüş zamanı onlar süvari şəklində artilleriyanın ardınca hərəkət edir, döyüş meydanında isə atın üstündən atəş açmağın çətin olduğunu nəzərə alaraq, piyada döyüşürdülər. Nizami tufəngçi dəstələri ərazi prinsipi üzrə təşkil edilirdi.³ İsfahan, Bafeq, Yəzd, Xorasan, İraq, Larican, Mazandaran və başqa hərbi hissələr mövcud idi. Ən yaxşı döyüşkən tufəngçi dəstələri İsfahan və Mazandaran hissələri hesab edilirdi.

Hərbi islahatlar içərisində qulamlar korpusunun yaradılması da mühüm yer tutur. I Şah Abbas hakimiyyətə gələn kimi özünün şəxsi mühafizəsini yaratmışdı. Bu korpus 12 min nəfərdən ibarət idi. Buraya, əsasən süvarilər daxil idilər. Bu korpusda Qafqaz mənşəli xalqların nümayəndələri və bəzən əyanların övladları xidmət edirdilər.⁴ Qulamlar korpusu şah qvardiyası vəzifəsini yerinə yetirir, şahın və sarayın mühafizəsini həyata keçirirdi. Eyni zamanda, hərbi yürüşlər zamanı bu korpusdan istifadə etmək olardı. Bu korpusa «qullar ağası» rəhbərlik edirdi. Öz qulamlarının sadıqlığını və xidmətlərini nəzərə alan I Şah Abbas onları yüksək hərbi və mülki vəzifələrə təyin edirdi və hakimiyyətinin sonlarında onun qulamlarından 21-i əmir əl-üməra, xan, sultan titulu daşıyırdı.

Hərbi islahatlar içərisində topçular korpusunun yaradılması da xüsusi yer tutur. Bütün XVI əsr boyu Səfəvilər dövlətində bəzi məqamlarda toplardan istifadə edilmiş, artilleriya korpusunun yaradılmasına xüsusi əhəmiyyət verilməmişdi. Yalnız I Şah Abbasın dövründə Səfəvilər dövlətində ilk dəfə olaraq mərkəzləşdirilmiş artilleriya korpusu yaradıldı. Bu korpusun yaradılması həm xarici (osmanlılarla və özbəklərlə aparılan müharibələr), həm də daxili (feodal qiyamları) amillərlə bağlı idi.

Topçular oturaq əhalidən, xüsusilə də şəhər sənətkarlarından ibarət

¹ Minorsky V.F. Tadhkirat al-Muluk. A Manual of Safavid Administration., s.155

² Бабаев К. Военная реформа шаха Аббаса I // «Вестник Московского Университета», 1973, № 1, с.25

³ Рахмани А.А. "Тарих-и алам арай-и Аббаси" как источник по истории Азербайджана, с. 87

⁴ Бабаев К. Военная реформа шаха Аббаса I, с.26

olurdu. Topçuların bir hissəsi İsfahanda idi. Burada 3 piyada və 3 süvari alayı vardı. Bundan başqa, Təbrizdə, Bəndər-Abbasda və Məşhəddə hər birində bir süvari topçu alayı yerləşdirilmişdi. Bütün topçulara bir topçubaşı rəhbərlik edirdi. Toplar qalalarda yerləşdirilirdi və lazım gəldikdə bir yerdən başqa yerə göndərilirdi. Bəzən topların göndərilməsi zərurəti olduğu halda, onları göndərmək çətinlik törədirdi. Bu zaman İsfahandan top tökən ustalar göndərilirdi və onlar həmin qalada yeni toplar tökdülər. I Şah Abbas dövründə Səfəvilər dövlətində 500 top və 4-10 min topçu olmuşdur.²

Feodal dəstələri içərisində qorçu dəstələri xüsusi yer tuturdu. Bu dəstələr tayfalar üzrə qruplaşdırılmışdı. Onlara qorçubaşı rəhbərlik edirdi. Saray qorçularının sayı təqribən 5 min nəfər idi. I Şah Abbas qorçuları himayə edir və onlardan xüsusi tapşırıqların yerinə yetirilməsi zamanı istifadə edirdi. Qorçular dövlət xəzinəsindən məvacib alırdılar.

XVII əsrin əvvəllərində odlu silahla silahlanmış nizami ordunun yaradılması ilə bağlı olaraq qorçuların mövqeyi tədricən zəiflədi. Öz tayfa başçıları ilə yanaşı, indi onlar həm də Baş komandana tabe idilər. Bu dövrə Səfəvi ordusunda cəmi 12 min qorçu vardı və onlara I Şah Abbasın kürəkəni İsa xan Şeyxavənd rəhbərlik edirdi.

I Şah Abbasın hakimiyyəti illərində döyüşən Səfəvi ordusunun tərkibi təqribən 116 min nəfərdən ibarət olmuşdur və bu hərbi birləşmələr aşağıdakı şəkildə qruplaşmışdı: tufəngçilər dəstəsi – 20 min nəfər, şah qulları – 12 min nəfər, topçular dəstəsi – 12 min nəfər, qorçular – 12 min nəfər və əyalət dəstələri – 60 min nəfər.³ Bundan başqa, bir neçə xüsusi təyinatlı hərbi dəstə də vardı.⁴

Beləliklə, I Şah Abbasın hərbi islahatlarının nəticəsində orduda odlu silahla silahlanmış oturaq əhəlinin mövqeyi gücləndirildi. Qızılbaş tayfaları ilə yanaşı orduda hərbi xidmətə cığataylar, ərəblər, Xorasanda yaşayan yerli tayfalar da cəlb edilirdi. Bu islahatlar XVII əsrin birinci rübündə Səfəvi dövlətinin bir sıra hərbi uğurlar əldə etməsinə və dövlətdə separatçılıq meyllərinin aradan qalxmasına kömək etdi.

Dissertasiyanın üçüncü fəslı «**I Şah abbasın xarici siyasəti**» adlanır və üç paragrafdan ibarətdir. «**Osmanlı imperiyası ilə aparılan müharibələr**» adlanan birinci paragrafa XVII əsrin əvvəllərində Osmanlı dövləti ilə aparılan müharibələrdən bəhs edilir.

Həyata keçirilən hərbi islahatların nəticəsində güclü ordunun yaradılması və Osmanlı dövlətinin siyasi vəziyyətinin gərginləşməsi ilə bağlı olaraq, I Şah Abbas hələ Osmanlıların ələ keçirdikləri Səfəvi torpaqlarını geri qaytarmaq üçün yeni müharibəyə başlamaq qərarına gəldi. 1603-cü il sentyabrın 14-də I Şah Abbas Azərbaycan ərazisinə hərbi yürüşə başladı.⁵ Sentyabrın 26-da Səfəvi ordusu Təbrizə çatarkən, Təbriz əhalisi Osman-

¹ قوزانلو جمیل ، تاریخ نظامی ایران ، جلد اوول، تهران 1315 ، ص 376

² 33 ص 5 ، جلد اوول ، قوزانلو جمیل ، تاریخ نظامی ایران ، جلد اوول ، Бабаев К. Военная реформа шаха Аббаса I, с.27

³ Бабаев К. Внутренняя политика Сефевидского Ирана в конце XVI – начале XVII веков: Автореф. дис. ... канд. ист.наук. М., 1977, с. 12

⁴ Minorsky V.F. Tadhkirat al-Muluk. A Manual of Safavid Administration. , s.32-35

⁵ Aşurbəyli S. Bakı şəhərinin tarixi. Bakı, 2006, s. 197

lılara qarşı üsyan qaldırdı və bundan istifadə edən Səfəvilər oktyabrın 21-də Təbrizi azad etdilər. Bundan sonra Mərənd, Xoy, Səlmas və Marağa da azad edildi. Təbrizin idarə edilməsi Zülfüqar xan Qaramanlıya, Mərəndin idarə edilməsi Cəmşid sultan Dünbuliyə, Xoy və Səlmasın idarəçiliyi Qazi bəyə və Marağanın idarə edilməsi isə şeyx Heydəre tapşırıldı.

Təbrizin geri qaytarılmasından sonra Naxçıvan və Culfanı azad etdi. Hərbi əməliyyatlar ərəfəsində və gedişində I Şah Abbas ənənəvi «yandırılmış torpaq» və «böyük sürgün» taktikasına əl atdı: Arazın sol sahilində yaşayış məntəqələrini dağıtdı və əhalini buradan köçürtdü. İrəvanın, Naxçıvanın və Culfanın əhalisi də «böyük sürgün» siyasətinin qurbanı oldular.² Ordubad əhalisi osmanlılara qarşı üsyan qaldırdı və şahın gəlişini gözləmədən Ordubad qalasını tutdu. Osmanlılar tezliklə şəhəri tərk etdilər.

1603-cü il noyabrın 16-da Səfəvi qoşunları İrəvan şəhərini mühasirəyə aldılar. Lakin güclü müqavimətə rast gəldilər. Yalnız 9 aylıq mühasirədən sonra 1604-cü il iyunun 8-də İrəvan qalası ələ keçirildi.³ İrəvanın mühasirəsi zamanı I Şah Abbasın düşərgəsinə gələn Kaxetiya və Kartli hakimləri Səfəvilər dövlətindən asılılığı qəbul etdilər və bununla da Kartli və Kaxetiyanın yenidən Səfəvilərin hakimiyyəti altına qaytarılması diplomatik yolla həll edilmiş oldu.

1605-ci ilin payızında baş vermiş Sufiyan döyüşündə Osmanlılar məğlub oldular. Səfəvilər külli miqdarda odlu silah, xüsusilə də yüzdən artıq top ələ keçirdilər.⁴ Bu qələbədən sonra I Şah Abbas Salmasa yola düşdü, Ərdəbildən keçərək Qarabağa yürüş etdi və Gəncə qalasını mühasirəyə aldı və 1606-cı il iyulun 5-də qalanı ələ keçirdi. 1607-ci il yanvarında Şamaxı mühasirəyə alındı və 1607-ci il iyunun 27-də tutuldu. I Şah Abbas osmanlıların tərəfində vuruşmuş şəhər əhalisinin üzərinə 50 min tümən təminat qoydu və bu məbləğin hərbi hissələr arasında bölüşdürülməsi haqqında göstəriş verdi.

Səfəvi qoşunlarının Şamaxını mühasirədə saxladıkları zaman Bakı əhalisi üsyan qaldırdı. Üsyançılar Osmanlı qarnizonunu qıraraq, şəhərdəki Osmanlı qüvvələrinin başçısını öldürdülər. I Şah Abbas Bakıya qiymətli hədiyyələrlə öz nümayəndələrini göndərmiş və 1607-ci ilin yanvarında Bakı yenidən Səfəvi dövlətinin tərkibinə qatılmışdı.⁵ Bakının azad edilməsindən sonra Dərbənd əhalisi də üsyan qaldırdı və osmanlıları şəhərdən qovdu. I Şah Abbas Dərbənd üsyanının təşkilatçılarına geniş torpaqlar payladı və şəhər əhalisini dövlət vergi və rüsumlarından azad etdi.⁶ Şirvanın şimal sərhədlərinin təhlükəsizliyini təmin edən I Şah Abbas Ərdəbildən keçməklə Təbrizə, oradan da İsfahana qayıtdı.

1612-ci ilin oktyabrında Səfəvilərlə Osmanlılar arasında Sərab sülh müqaviləsi imzalandı. Müqaviləyə əsasən, 1555-ci il Amasya sülhünün şərtləri bərpə edilirdi.

Cənubi Qafqazda əhalinin Səfəvilərə qarşı narazılığından istifadə

¹ ایسگندر بی مونشی. تاریخ-ی عالم آرای عباسی. س 441

² Yəpə orada., s.465

³ Ибрахим, Эфэнди Печев. История. Перевод с турец. З.М.Бунятова. Баку, 1988, с. 79

⁴ 494 ایسگندر بی مونشی. تاریخ-ی عالم آرای عباسی. س

⁵ Aşurbəyli S. Bakı şəhərinin tarixi., s.198, 253

⁶ ایسگندر بی مونشی. تاریخ-ی عالم آرای عباسی. س 516

edən Osmanlı sultanı 1616-cı ildə Məhəmməd paşanın rəhbərliyi altında Azərbaycana qoşun göndərdi. Əvvəlcə, 1616-cı ilin avqust-sentyabr aylarında İrəvan qalası mühasirəyə alındı. Lakin Əmirgünə xan Qacarın rəhbərliyi altında qaladakı Səfəvi qüvvələri yaxşı müdafiə olunduğundan Osmanlılar İrəvan qalasını ələ keçirə bilmədilər.

1617-ci ildə osmanlılar yenidən Səfəvilər ərazisinə hərbi yürüş etdilər. I Şah Abbas yenidən «yandırılmış torpaq» taktikasına əl atdı, Ərzurum və Van vilayətlərinə hücum təşkil etdi və bu istiqamətdə bütün əkin sahələri yandırıldı. 1618-ci ilin əvvəllərində Osmanlı qoşunları Cənubi Gərayın rəhbərliyi altında 15 minlik Krım türkləri ilə birlikdə Azərbaycana yürüş etdilər. Sərab vilayətində – Ərəştəbə adlı yerdə baş verən həlledici döyüşdə Səfəvilər osmanlılara ağır zərbə vurdular. 1618-ci ilin oktyabrında Xəlil paşa ilə I Şah Abbas arasında Mərənddə sülh müqaviləsi imzalandı.

1623-cü ildə Səfəvi qüvvələri Osmanlı dövlətində baş verən iğtişaşlardan və Ərəb İraqını bürümüş aclıqdan istifadə edərək Bağdadı, Bəsrəni, Kərbəlanı, Nəcəfi və Samirəni, Diyarbəkir, Gürcüstanı ələ keçirmişdilər. 1624-1626-cı illərdə Bağdad uğrunda baş vermiş Səfəvi-Osmanlı döyüşləri I Şah Abbasın qələbəsi ilə başa çatmışdı.

I Şah Abbasın 1629-cu ildə ölümündən sonra Səfəvi-Osmanlı müharibələri daha on il davam etdi. Lakin məhz I Şah Abbasın uğurları nəticəsində Səfəvilər XVI əsrdə şimal-qərbdə itirmiş olduqları torpaqları geri qaytarmağa nail olmuşdular.

Üçüncü fəslin ikinci paragrafi «**Şeybanilərlə müharibələr**» adlanır. Şeybanilər Səfəvilərin Xorasan üzərində hakimiyyətini tanımırdılar.² Lakin 1510-cu ilin Mərv döyüşündə Şeybaniləri məğlub edən Şah I İsmayıl Xorasanı da Səfəvilər dövlətinə birləşdirməyə nail olmuşdu. XVI əsrin əvvəllərində Şeybanilər Xorasanın yalnız şimal-şərq hissəsində – Bəlx vilayətində möhkəmlənə bilmişdilər. Xorasanın qalan üç vilayəti – Herat, Məşhəd və Mərv isə Səfəvilərin hakimiyyəti altında idi.³

I Şah İsmayılın vəfatından sonra ölkədəki qarışıqlıqlardan istifadə edən Şeybanilər Xorasan üzərinə dəfələrlə basqınlar etmişdilər. Osmanlı türkləri və özbəklərlə eyni vaxtda mübarizə aparmaq Səfəvilər dövləti üçün çətin idi. 1524-cü ildə Übeydulla xanın Herata hücumu uğursuzluqla başa çatmış, yalnız 1526-cı ildə özbəklər Tus və Astrabad şəhərlərini ələ keçirmişdilər.⁴

XVI əsrin 70-80-ci illərində baş vermiş növbəti Osmanlı-Səfəvi müharibələrindən və qızılbaş feodalları arasında çəkişmələrdən istifadə edən Şeybanilər 1581-ci ildə Xorasanın bir hissəsini ələ keçirmişdilər. 1583-cü ildə isə Səfəvilər Xorasanın Şeybanilərin hakimiyyəti altına keçməsinə «Qurd müqaviləsi» ilə təsdiq etmişdilər.⁵ XVI əsrin sonlarında Səfəvilər dövlətinin xarici siyasətinin əsas istiqamətlərindən birini məhz

¹ ایسگندر بی مونشی. تاریخ-ی عالم آرای عباسی. س 642

² Əfəndiyev O.Ə. Azərbaycan Səfəvilər dövləti., s.30

³ Миклухо-Маклай Н.Д. К истории политических взаимоотношений Ирана со Средней Азией в XVI в. // Крат. сообщ. ИВАН СССР, т.V, 1952, с.11

⁴ Əfəndiyev O.Ə. Azərbaycan Səfəvilər dövləti., s. 88, 273

⁵ Историография Ирана нового и новейшего времени. Москва, 1989, с. 151

həmin ərazilərin azad edilməsi təşkil edirdi.

Xorasan yürüşü 1598-ci il aprelin 9-da başladı. Yürüş zamanı yerli hərbi dəstələr də şah ordusuna qoşulurdular. Səfəvi ordusunun yaxınlaşması xəbərini eşidən Nişapur və Məşhədin özbək hakimləri qaçdılar və hər iki şəhər Səfəvilərə döyüşsüz təslim oldu. Səfəvilərlə Şeybanilər arasında həlledici döyüş 1598-ci il avqustun 30-da Heratdan 30 km qərbdə yerləşən Rabat-i Perian adlı yerdə baş verdi. I Şah Abbas hiylə işlədərək, Din Məhəmməd xanı Herat qalasından çıxarmağa və onunla şəhərin 25 km-də yerləşən Rabat-i Perian çölündə döyüşməyə məcbur etdi. Döyüş Səfəvilərin qələbəsi ilə başa çatdı.¹

Rabat-i Perian döyüşündən sonra özbəklərin yaxın qalalarda möhkəmlənməsinə imkan verməmək məqsədi ilə I Şah Abbas tərəfindən göndərilmiş hərbi dəstələr Herat yaxınlığındakı mühüm strateji əhəmiyyətə malik kiçik Quriyan şəhərini ələ keçirdilər. Ələ keçirilmiş bütün şəhər və qalalarda özbək hakimlərini Səfəvi hakimləri əvəz edirdi.

1598-ci ildən sonra I Şah Abbas digər itirilmiş əraziləri geri qaytarmaq və bölgədə Səfəvilərin mövqeyini möhkəmləndirmək üçün bir neçə dəfə Xorasana yürüşlər təşkil etdi. 1599-1600-cı illərdə Abiverd və Nisa Səfəvilər tərəfindən geri qaytarılmış, Maruçaq, Quriyan, Səraxs, Məşhəd və Nişapur hakimlərinin hərbi qüvvələri birləşdirmiş, müstəqil siyasət yürütməyə cəhd göstərən Mərv hakimi tabe edilmişdi. 1602-ci il üçün artıq Qaf, Baharz, Fərəh və Qain şəhərləri Səfəvilərə tabe edilmişdi. Bundan başqa, Özbək dövləti ərazisində ayrı-ayrı əyalət hakimlərini I Şah Abbas təyin edirdi.

1603, 1605-1606-cı illərdə Səfəvilərin Bəlxə ələ keçirmək cəhdləri uğursuz olmuşdu. 1613-1615-ci illərdə Səfəviləri Xorasana bir neçə yürüşü baş vermişdi. 1622-ci ilin yayında Herata sonuncu və ən uzunmüddətli səfərini həyata keçirən I Şah Abbas əyalətin iqtisadi və ticarət məsələlərinə xüsusi diqqət yetirmişdi: Heratı Xəzər dənizi sahilləri ilə birləşdirən ticarət yolu («Şah yolu») fəaliyyətə başlamış və Hindistanla ticarət əlaqələri genişləndirilmişdi.²

Beləliklə, XVI əsrin sonlarında I Şah Abbasın Şeybanilərə qarşı uğurlu hərbi yürüşləri nəticəsində Xorasan yenidən Səfəvilər dövlətinə birləşdirilmiş və dövlətin süqutuna qədər Səfəvilərin hakimiyyəti altında qalmışdı.

Üçüncü fəslin «**Böyük Moğol imperiyası ilə münasibətlər**» adlanan üçüncü yarımfəslində I Şah Abbasın hakimiyyəti illərində Səfəvilər dövləti ilə Böyük Moğol imperiyası arasında münasibətlərdən bəhs edilir.

Səfəvilər dövləti ilə Moğollar arasında münasibətlər hələ I Şah İsmayılın dövründə–Böyük Moğol dövlətinin yaranmasından əvvəl qoyulmuş, I Təhmasibin, II İsmayılın və Məhəmməd Xudabəndənin dövründə iki dövlət arasında dostluq münasibətləri mövcud olmuşdu. Lakin bu dövrdə diplomatik münasibətlər bir qədər passiv olmuş, Qəndəhar uğrunda mübarizə iki dövlətin daha da bir-biri ilə sıx dostluq münasibətləri qurmasına əngəl törətmişdi.³

¹ ایسگندر بی مونشی. تاریخ-ی عالم آرای عباسی. ، ص 564-573

² Туманович Н.Н. История Хорасана в летописи Искандара Мунши. «Историография Ирана нового и новейшего времени. М., 1989, с.150-151

³ Фарзалиев А., Мамедова Р. Сефевиды и Великие Моголы в мусульманской дипломатии. Санкт-Петербург, 2004, с. 72

birgə hərbi əməliyyatlar keçirmək haqqında razılıq əldə edilmişdi.¹

1620-ci ilin sonlarında Kərfəz Hörmüz limanı istiqamətindən Allah-verdi xanın, Bəndər Abbas istiqamətindən isə İmamqulu xanın qüvvələri tərəfindən mühasirəyə alındı. 1621-ci ilin dekabrından 1622-ci ilin aprelin sonlarınaqədər olan dövrdə Kəşm qalası və Hörmüz limanı azad edildi. Bu əməliyyatlarda ingilislərin Səfəvilərə köməyinin əvəzində Kərfəzdəki Həmrün (Bəndər Abbas) limanından toplanacaq gömrük rüsumunun yarısının ingilislərə verilməsi və ingilislərin bütün gömrük rüsumlarından azad edilməsi qərar alındı.² 1623-cü ildə analoji imtiyazları Hollandiya Ost-Hind şirkəti də əldə etdi.

Hörmüzün Səfəvilər tərəfindən azad edilməsindən sonra İspaniya kralı III Filipp öz elçisini İsfahana göndərirdi. Lakin I Şah Abbas bu elçiyə bir o qədər də diqqət ayırmadı. I Şah Abbasın 1629-cu ildə vəfat etməsindən sonra portuqaliylılar 1631-ci ildə Hörmüzü yenidən geri qaytarmağa cəhd göstərsələr də, onların bu cəhdi uğursuz oldu. 1640-cı ildə isə Osmanlıların Bəsrəni tutması ilə portuqaliyalıların Kərfəz bölgəsində ağalığına tamamilə son qoyuldu.³

1628-ci ildə Fransa da öz elçisini Səfəvilər dövlətinə göndərmişdi. Bu elçilikdən məqsəd Kərfəz bölgəsində özü üçün imtiyazlar əldə etməyə nail olmaq idi.⁴

I Şah Abbasın hakimiyyəti dövründə Rusiya ilə bu danışıqlar diplomatik yazışmalar, elçiliklər və etimadnamələr göndərilməsi formasında 1588-ci ildən 1618-ci ilədək davam etmişdi.⁵ 1588-ci ildə I Şah Abbas öz elçisi Hadi bəyi Osmanlı dövlətinə qarşı birgə hərbi əməliyyatlar keçirmək təklifi ilə Rusiyaya göndərmiş, 1590-cı ildə isə rus səfiri Q.V.Vasilçikov Qəzvində olmuşdu. Danışıqların əsas predmeti Bakı və Dərbəndin Rusiyaya verilməsi məsələsi olmuşdu. Lakin I Şah Abbas bu məsələnin həllini mümkün qədər uzatmağa nail olmuş, 1603-cü ildə Osmanlılar üzərində qələbələrin əldə edilməsindən sonra isə ondan imtina etmişdi.⁶

1608-ci il fevralında Əmir Əli bəyin rəhbərliyi altında Rusiyaya göndərilmiş nümayəndə heyətinin qarşısında duran əsas vəzifə iki dövlət arasında kəsilmiş diplomatik münasibətləri bərpa etməkdən ibarət idi. Səfəvi elçiləri 1613-cü ilin yayında çar tərəfindən qəbul edilmiş, Əmir Əli bəy Mixail Romanovun hakimiyyətini tanıyan ilk Səfəvi elçisi olmuşdu. 1604-1612-ci illərdə Səfəvilər dövləti ilə Rusiya arasında baş vermiş elçilər mübadiləsinin iki dövlət arasında diplomatik münasibətlər qurmaq cəhdi uğursuz olmuşdusa, Əmir Əli bəy bu diplomatik münasibətlərin yaradılmasına nail olmuşdu.

Beləliklə, XVI əsrin sonu-XVII əsrin əvvəllərində I Şah Abbasın Avropa dövlətləri, o cümlədən İngiltərə, İspaniya və Rusiya ilə qurduğu əlaqələrlə qarşısına qoyduğu məqsədə nail olmuşdu.

¹ Гасанзаде Д.Г. Англо-сефевидские отношения в конце XVI – начале XVII веков (по материалам английских источников). Баки, 2007, с.131

² Бушев П.П. История посольств и дипломатических отношений Русского и Иранского государств в 1613-1621 гг. Москва, 1987, с.12

³ Туманович Н.Н. Европейские державы в Персидском заливе в 16-19 вв., с.49

⁴ Yənə orada., s.50

⁵ Aşurbəyli S. Bakı şəhərinin tarixi. Bakı, 2006, s.196

⁶ Бушев П.П. История посольств и дипломатических отношений., с.12

Dissertasiyanın «Nəticə» hissəsində aparılan elmi araşdırmalara yekun vurulmuşdur.

Dissertasiyanın əsas məzmunu müəllifin nəşr edilmiş aşağıdakı elmi məqalələrində öz əksini tapmışdır:

1. I Şah Abbasın hərbi islahatları / Aspirantların və gənc tədqiqatçıların IX Respublika Elmi Konfransının materialları. II hissə. Bakı, 2003, s. 3
2. I Şah Abbasın hakimiyyəti illərində Səfəvilər dövlətinin vergi siyasəti / Elmi axtarışlar, XXII toplu, Bakı: Səda, 2006, s.196-202
3. I Şah Abbasın hakimiyyəti illərində Səfəvilərlə Özbək dövləti arasında Xorasan uğrunda mübarizə / Elmi axtarışlar, XXVIII toplu, Bakı: Səda, 2006, s.208-214
4. I Şah Abbasın hərbi islahatları / Tarix və onun problemləri, №3, Bakı, 2006, s.43-51
5. I Şah Abbasın hakimiyyəti illərində Səfəvilər dövlətində xassə torpaq mülkiyyəti / Tarix və onun problemləri, №2, Bakı, 2007, s.28-33
6. I Şah Abbasın hakimiyyəti illərində Səfəvilər dövlətində vəqf mülkiyyəti haqqında / Bakı Universitetinin Xəbərləri (humanitar elmlər seriyası) jurnalı №3, Bakı, 2007, s.171-177
7. Экономические мероприятия правителя Азербайджанского государства Сефевидов Шаха Аббаса I / Вопросы гуманитарных наук, №6(44), Москва, 2009, с.51-60
8. Экономическая реформа Сефевидского Шаха Аббаса I / Кавказ и мир (Международный научный журнал), №12, Тбилиси, 2012, с.75-83
9. Мероприятия, осуществленные Шах Аббасом I в сфере укреплении системы управления Сефевидского государства и роль кызылбашей в управлении государством / Вестник Московского Городского Педагогического Университета Серия (Гуманитарных наук), №3[6], Москва, 2012, с.73-83
10. I Şah Abbasın Səfəvilər dövlətinin inzibati-idarəçilik sisteminin möhkəmləndirilməsi sahəsində həyata keçirdiyi tədbirlər haqqında / Tarix və onun problemləri, Ümummilli Lider Heydər Əliyevin 90 illik yubileyinə həsr edilmiş Xüsusi Buraxılış №2, Bakı, 2013, s.447-452

**Внутренняя и внешняя политика государство Сефевидов
(период Шаха Аббаса I)**

Резюме

В настоящей диссертации исследуется внутренняя и внешняя политика государство Сефевидов в период Шах Аббаса I.

Диссертация состоит из введения, 3-х глав, заключения и списка использованной литературы.

Во введении обоснована актуальность темы, определены цель и задачи исследования, рассмотрена её методологическая основа, а также степень изученности проблемы. Здесь также определена научная новизна и практическая значимость работы.

Первая глава называется **«Социально-экономическое и политическое положение Сефевидского государства в 70-80-е гг. XVI в.»**. В этой главе рассматривается социально-экономическое и политическое положение, административно - управленческая система Азербайджанского Сефевидского государства в 70-80-е г. XVI в. На основе новых источников и исследований в этой главе изучается положение в государстве накануне прихода к власти Шаха Аббаса I.

Вторая глава называется **«Внутренняя политика Шаха Аббаса I»** и в этой главе рассказывается о реформах, проведенных в Сефевидском государстве в конце XVI – начале XVII в. со стороны Шаха Аббаса I, для улучшения политического и экономического положения в государстве, для укрепления центральной власти и создании сильной армии. В результате этих реформ Азербайджанское Сефевидское государство укрепило и вновь стало самым сильным государством на Среднем Востоке.

В третьей главе – **«Внешняя политика Шаха Аббаса I»** исследуется политическая ситуация на Ближнем Востоке в конце XVI - начале XVII в. взаимоотношение Сефевидов с Османской империей, Шейбанидами, Великими Моголами и европейскими государствами. Здесь рассматриваются также войны Сефевидов с Османами и Шейбанидами, в результате которых были возвращены Сефевидские земли, захваченные в 70-80-е г. XVI в. этими государствами.

В заключении сформулированы выводы, вытекающие из проведенного исследования, а также содержится критический анализ, существующий в историографии, связанной с историей Сефевидского государства в период Шаха Аббаса I.

Inner and foreign policy of safavi state (in the time of Shah Abbas)

Summary

Presented thesis is devoted to inner and foreign policy of Safavi state in the time of Shah Abbas.

Thesis consists of introduction, 3 chapters, conclusion, and list of literature which is used.

In the introduction urgency of thesis is substantiated, aims and duties of investigation, its methodological basis and level of its studying are determined. The scientific innovation and constructive importance also are given here.

In the first chapter which one is named as in the tenth century of 70-80s years of the Safavid government's social and political condition, social-economical and political condition of Azerbaijan Safavid government and the community's social condition were described.

In this chapter the motives which gave opportunity to Shah Abbas the first's coming to the throne, the political and military conditions and clashes among the khilizilbash tribe leaders were reflected.

The second chapter is called "Shah Abbas the first's Internal Policy". Here were shown the administrative management, land property attitudes, improvement of financial conditions, reorganization of the army, and thanks to the formation of the new kinds of the troop the carried out precautions are embraced, the achievements and the importance of the carried out reformation are reflected. Here the use of the performed reformation which is associated with the restoration of the Safavid government's previous force and the lost areas were highlighted specially.

The third chapter of the dissertation is called "Shah Abbas the first's External Policy" and is devoted to Shah Abbas's achievements obtained in the external policy. In this chapter in Shah Abbas's time the wars helded between Safavid and Ottoman government, Shaybanids and Portugueses, the obtained military and political-diplomatic achievements, Safavid-Mughal relations were reflected.

In the "Result" part of the dissertation the conducted scientific research was ended.

**МИНИСТЕРСТВО ОБРАЗОВАНИЯ
АЗЕРБАЙДЖАНСКОЙ РЕСПУБЛИКИ
БАКИНСКИЙ ГОСУДАРСТВЕННЫЙ УНИВЕРСИТЕТ**

На правах рукописи

ХИКМЕТ АРИФ оглы АБДУЛЛАЕВ

**ВНУТРЕННЯЯ И ВНЕШНЯЯ ПОЛИТИКА
ГОСУДАРСТВО СЕФЕВИДОВ
(ПЕРИОД ШАХ АББАСА Ы)**

Специальность: 5502.01 – Всеобщая история

А В Т О Р Е Ф Е Р А Т

диссертации на соискание научной степени
доктора философии по истории

Б А К У – 2013

